

تحفه‌ای از عالم فهرست‌نگاری منابع چاپی کهن

مجید جلیسه*

درآمد

اولین تلاش‌ها برای شناسایی، سازماندهی، مجموعه‌سازی و اشاعه اطلاعات منابع چاپی ایرانی توسط مستشرقین صورت می‌گیرد. در اولین گام مستشرق آلمانی جولیس تنکدر (۱۸۸۴ - ۱۸۱۱م)^۱ در کتاب ارزشمند و معروف خود کتابشناسی شرقی^۲ که به سال ۱۸۴۶م چاپ و انتشار یافته است، اقدام به معرفی کتاب‌های چاپی منتشره در ایران می‌نماید. کتاب تنکدر فهرستی از کتاب‌های منتشر شده به زبان‌های عربی، فارسی و ترکی در کشورهای مختلف است. این کتاب از حیث معرفی منابع چاپی منتشره به زبان فارسی در ایران دارای ضعفی اساسی است. تنکدر در بسیاری از موارد اصل کتاب‌ها را رؤیت ننموده و تنها گزارشی از آنها ارائه می‌نماید، اما با این وجود این فهرست اطلاعات ارزشمندی از کتاب‌های چاپی منتشره در اروپا به خواننده ارائه می‌دهد. تلاش تنکدر پایه و اساسی برای بسیاری از مستشرقین و حتی ایران‌پژوهان داخلی در شناسایی آثار چاپ شده به زبان فارسی و عربی و ترکی و یا درباره ایران به زبان‌های مختلف اروپایی می‌گردد و یکی از پربسامدترین منابع لاتین در موضوع خود به شمار می‌رود. تقی‌زاده، دانش‌پژوه، افشار و... از این کتاب بسیار بهره برده‌اند و ایرج افشار بخش مربوط به تاریخ ایران و زبان فارسی این کتابشناسی را در مجموعه‌ای به نام پنج کتابشناسی ایران بازنشر می‌نماید.^۳

* پژوهشگر منابع چاپی کهن (www.jalise.ir)

1. Julius Theodor Zenker.

2. Bibliotheca Orientalis.

۳. پنج کتابشناسی ایران از تنکدر، شواب، مجله کاوه، هنینگ و فهرست کتاب‌های تاریخ و سیاست به دستور لرد مونستر. گردآوری ایرج افشار. تهران: انتشارات دکتر محمود افشار یزدی، ۲۰۳، ۳۵۷ص،، وزیر، ۱۳۹۰.

بعد از معاهدات صلح میان ایران و امپراطوری روسیه و تثبیت سفارتخانه و کنسولگری‌های این امپراتوری در ایران، روس‌ها و روس‌تباران بیشتری به ایران رفت و آمد نمودند که از نتایج آن خرید کتاب‌های خطی و چاپی منتشره در ایران و انتقال آن به مجموعه‌های خصوصی و یا عمومی و موزه‌های امپراتوری روسیه بود. از جمله مستشرقینی که در آن دوران در امپراطوری روسیه اقدام به شناسایی و فهرست‌نگاری نسخه‌های خطی و کتاب‌های چاپی موجود در کتابخانه‌های روسیه نمود می‌توان از یوهان آلبرت برنهارد درن (۱۸۸۱ - ۱۸۰۵م)^۱ نام برد.^۲ او آشنایی و علاقه فراوانی به نسخ خطی و شناسایی و فهرست‌نگاری آنها داشت و در سال ۱۸۴۴م به سمت ریاست کتابخانه عمومی سلطنتی منصوب می‌گردد. درن اولین بار طی یک نامه‌ای کوتاه به مجله انجمن شرقی آلمان که در سال ۱۸۵۲م/۱۲۶۸ق در این مجله چاپ و منتشر می‌گردد، فهرست اجمالی ۸۴ عنوان کتاب چاپ سنگی و سربی منتشره در تبریز (۴۸ عنوان) و طهران (۳۶ عنوان) که در آکادمی موزه آسیایی سنت پترزبورگ موجود است ارائه می‌دهد.

"Aus Briefen des Staatsraths von Dorn". Bernhard Dorn. Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft, 1852, P. 405-406.

بعد از این تاریخ شاهد فهرست‌نگاری دقیق‌تری از کتاب‌های چاپی منتشره در ایران و سایر کشورهای فارسی‌زبان و یا به‌طور کلی کتاب‌های فارسی در جهان هستیم. حدود چهارده سال بعد از آن نامه‌نگاری، درن فهرستی از کتاب‌های چاپی کتابخانه آکادمی موزه آسیایی سنت پترزبورگ تدارک می‌بیند که شامل کتاب‌های چاپ شده ترکی، عربی و فارسی منتشره در قسطنطنیه، مصر و ایران است. این فهرست به سال ۱۸۶۶م/۱۲۸۲ق ابتدا در بولتن آکادمی علوم امپراتوری روسیه در سن پترزبورگ منتشر می‌گردد و در همین سال به‌صورت مستقل و با مشخصات زیر نیز در سنت پترزبورگ چاپ می‌شود.

Catalogue des ouvrages arabes, persans et turcs, publ. a Constantinople, en Egypte et en Perse, que se trouvent au musee asiatique de l'academie. Bernhard Dorn. Saint-Petersbourg, Imprimerie de l'Académie Impériale des sciences, 64p, 1866.

کتابخانه موزه بریتانیا^۳ از دیگر کتابخانه‌هایی است که انتشار فهرستی جداگانه از کتاب‌های چاپی خود را به‌طور جدی دنبال می‌کند. این کتابخانه اولین بار به سال ۱۷۸۷م اقدام به چاپ و انتشار نخستین مجلد فهرست کتاب‌های چاپی خود می‌نماید و طی آن فهرستی از کتاب‌های چاپی به زبان‌های آلمانی، انگلیسی، اسپانیایی، فرانسوی، یونانی، ایتالیایی،

1. Johannes Albercht Bernhard Dorn.

۲. جهت آشنایی اجمالی با ارجوع کنید به: دایرةالمعارف مستشرقان: ۲۱۷.

3. British Museum Library.

سوئدی، هلندی و لاتین منتشر می‌گردد. این کتابخانه اهتمام جدی به چاپ و نشر فهرست کتاب‌های چاپی خود دارد و طی سال‌های بعدی فهرست‌های متعددی از این کتابخانه چاپ و منتشر می‌گردد تا جایی که به سال ۱۹۶۶م نخستین فهرست اختصاصی خود از کتاب‌های فارسی چاپی موجود در این کتابخانه را چاپ و منتشر می‌کند. این فهرست یکی از بهترین و کامل‌ترین فهرست‌های منابع چاپی اولیه به شمار می‌رود و در تمام این سال‌ها محل مراجعه بسیاری از پژوهشگران مخصوصاً مستشرقین است.

A Catalogue Of The Persian Printed Books in The British Museum. Edward Edwards, London: British Museum, 1966.

از آن زمان تا به امروز، فهرس چاپی فراوانی از کتاب‌های چاپی اعم از سنگی و سربی توسط کتابخانه‌های مختلف دنیا آماده‌سازی و انتشار یافته است. هرچند در مقیاس کلان تعداد، تنوع و گستردگی منابع چاپی کهن در کشور ایران، شبه‌قاره، آسیای میانه، عثمانی و حتی اروپا هنوز حجم قابل توجهی از کتاب‌های چاپی کهن شناسایی، فهرست‌نویسی و معرفی نشده‌اند.

فهرست فهرس منابع چاپی کهن (سربی و سنگی)

از سال ۱۸۶۶م/۱۲۴۴ش تا به امروز ۵۱ عنوان فهرست کتاب‌های چاپ سنگی و سربی منتشر به زبان فارسی، عربی و ترکی در ایران و سایر کشورهای جهان به‌صورت مکتوب چاپ و انتشار یافته است. این فهرست‌ها به زبان‌های فارسی، عربی، انگلیسی و روسی منتشر شده‌اند. که البته مراد ما فهرست‌هایی است که به‌صورت مستقل به منابع چاپی کهن اعم از کتاب‌های چاپ سربی و یا سنگی پرداخته‌اند. و به فهرست‌های مشترک و یا کتاب‌شناسی‌هایی چون فهرست کتاب‌های چاپی فارسی خانبابا مشار و یا فهرست کتاب‌های فارسی شده فارسی که توسط بنیاد پژوهش‌های آستان قدس رضوی تدوین و تنظیم شده و امثال این فهرس نیز می‌توان اشاره نمود که البته از دایره توضیحی ما خارج است.

1. *Catalogue des ouvrages arabes, persans et turcs, publ. a Constantinople, en Egypte et en Perse, que se trouvent au musee asiatique de l'academie.* Bernhard Dorn. Saint-Petersbourg, Imprimerie de l'Académie Impériale des sciences, 64p, 1866.
2. *A Catalogue Of The Persian Printed Books in The British Museum.* Edward Edwards, London: British Museum, 1966.
3. Щеглова О.П. Каталог литографированных книг на персидском языке в собрании Ленинградского отделения Института востоковедения АН СССР / Под редакцией Ю.Е.Борщевского. В двух частях. Moskva: Наука, ГРВЛ, 1975. Ч. 1: с. 1-400, ч. 2: с. 401-791.

۴. فهرست کتابخانه ملی تبریز (اهدایی مرحوم حاج محمد نخجوانی) محمد صادقپور وجدی؛ جمشید فرآذین. تبریز: چاپخانه شفق، ۱۳۵۲ (۱۸۸۰ جلد سنگی و سربی و ...)
۵. فهرست کتاب‌های فارسی چاپ سنگی و کمیاب کتابخانه گنج‌بخش. عارف نوشاهی. اسلام آباد: مرکز تحقیقات فارس ایران و پاکستان، ۲ ج، ۱۳۶۵ ش.
۶. فهرست کتب چاپ سنگی موجود در کتابخانه سازمان مدارک فرهنگی انقلاب اسلامی. تهران: سازمان مدارک فرهنگی انقلاب اسلامی، ۱۳۷۱. (۳۹۹ کتاب فارسی + ۲۲۰ کتاب عربی)
7. *Arabic Lithographed books in thr Islamic Studies Library. Mc Gill University. Adam Gacek. Montral, Mcgill University Libraries, 1996.*
۸. فهرست کتب درسی چاپ سنگی موجود در کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران. صدیقه سلطانی فر و دیگران. تهران: کتابخانه ملی، ۱۳۷۶. (۹۹۱ جلد کتاب چاپ سنگی و گراور درسی)
۹. فهرست کتب سنگی چاپ شیراز. احمد شعبانی؛ محمدصادق فقیری. شیراز: انجمن کتابخانه‌های عمومی شیراز، ۱۳۷۶.
۱۰. تاریخ چاپ در ایران. شهلا بابازاده. تهران: کتابخانه طهوری، ۱۳۷۸. (۱۳۹ کتاب سربی دوره‌های مختلف)
۱۱. فهرست کتب چاپ سنگی (فارسی) کتابخانه مرکزی تبریز. منصوره وثیق. قم: کتابخانه بزرگ آیت الله العظمی مرعشی نجفی، ۱۳۷۹. (۱۰۳۰ جلد کتاب چاپ سنگی)
۱۲. فهرست کتاب‌های چاپ سنگی ایران موجود در کتابخانه دانشکده ادبیات دانشگاه تهران (قطع رحلی). اکرم مسعودی؛ منیژه صالحی. تهران: دانشگاه تهران، مؤسسه انتشارات و چاپ، ۱۳۷۹ ش. (۳۳۷ جلد کتاب چاپ سنگی)
۱۳. فهرست کتاب‌های چاپ سنگی کتابخانه آستانه حضرت عبدالعظیم. علی صدرایی خویی؛ ابوالفضل حافظیان. قم: دارالحدیث، ۱۳۸۲. (۳۰۰۰ کتاب چاپ سنگی و سربی)
۱۴. فهرست کتاب‌های چاپ سنگی کتابخانه آستانه حضرت معصومه علیها سلام. علی صدرایی خویی؛ ابوالفضل حافظیان. قم: زائر، ۱۳۸۳ ش. (۳۵۰۰ جلد کتاب چاپ سنگی و سربی)
۱۵. فهرست کتاب‌های چاپ سنگی قطع وزیری موجود در کتابخانه دانشکده ادبیات دانشگاه تهران. اکرم مسعودی. محمدحسن فوادیان. تهران: دانشگاه تهران؛ مؤسسه انتشارات و چاپ، ۱۳۸۴. (۳۹۰ جلد کتاب چاپ سنگی)
۱۶. فهرست کتب چاپ سنگی فارسی و عربی کتابخانه‌های عمومی استان اصفهان. محمدعلی هدایت. اصفهان: نشر نوشته، ۱۳۸۵. (۱۰۵۷ جلد کتاب چاپ سنگی)
۱۷. فهرست کتاب‌های چاپ سنگی و سربی کتابخانه تربیت تبریز (فارسی - عربی - ترکی). هادی هاشمیان. تبریز: ستوده، ۱۳۸۶. (۲۶۲۰ جلد کتاب چاپ سنگی و سربی)

تحفه‌ای از عالم فهرست‌نگاری منابع چاپی کهن | ۳۴۷

۱۸. فهرست کتاب‌های چاپ سنگی و سربی کتابخانه مدرسه عالی شهید مطهری (سپهسالار). سهراب یکه زارع. تهران: انتشارات مدرسه عالی شهید مطهری، ۲ ج.، ۱۳۸۶. (۲۷۰۰ جلد کتاب چاپ سنگی)
۱۹. فهرست کتابخانه اصغر مهدوی (چاپ‌های سنگی و سربی قدیمی). نرگس پدرام؛ مؤده مهدوی. تهران: انتشارات ثریا، ۱۳۸۶. (۴۳۹ جلد کتاب چاپ سنگی و سربی)
۲۰. فهرست کتب سنگی چاپ تبریز (فارسی - عربی). هادی هاشمیان. تبریز: ستوده، ۱۳۸۶. (۱۱۱۸ جلد)
۲۱. فهرست کتاب‌های چاپ سنگی کتابخانه تخصصی وزارت امور خارجه. اکرم مسعودی. تهران: مرکز چاپ و انتشارات امور خارجه. ۱۳۸۸. (۱۰۰۰ جلد کتاب چاپ سنگی)
۲۲. کتابشناسی توصیفی نسخ خطی و چاپ سنگی کتابخانه مرکزی دانشگاه تبریز. محمد تقی علوی. تبریز: دانشگاه تبریز، ۱۳۸۸. (۵۶۱ جلد کتاب چاپ سنگی)
۲۳. فهرست کتاب چاپ سنگی و سربی اهدایی حاج حسین نجخوانی شامل ۲۰۳۱ جلد کتاب چاپی. علی احمدی زاویه. تبریز: انتشارات شایسته، ۱۳۸۹.
۲۴. فهرست نسخه‌های چاپ سنگی کتابخانه مرکزی و مرکز اسناد دانشگاه اصفهان. سیدمحمدرضا آصف آگاه (حسینی اشکوری). قم: مجمع ذخایر اسلامی، ۱۳۸۹ ش. (۸۳۴ جلد کتاب چاپ سنگی)
۲۵. فهرست کتاب‌های چاپ سنگی کتابخانه میرجلال الدین محدث ارموی. حسین متقی؛ فتح الله ذوقی. قم: کتابخانه تخصصی تاریخ اسلام و ایران، ۲ ج.، ۱۳۸۹. (۱۳۱۶۳ عنوان با تکرار)
۲۶. فهرست کتاب‌های چاپ سنگی مرکز تحقیقات رایانه‌ای حوزه علمیه اصفهان. مجید جلیسه. اصفهان: انتشارات مرکز تحقیقات رایانه‌ای حوزه علمیه اصفهان. ۱۳۹۰. (۷۳۰ جلد کتاب چاپ سنگی)
۲۷. فهرستواره کتاب‌های چاپ سنگی پزشکی ایران. محمدرضا شمس اردکانی؛ فرید قاسملو؛ علی اکبر وطن‌پرست. تهران: چوگان با همکاری دانشگاه علوم پزشکی تهران. ۱۳۹۰.
۲۸. تاریخ چاپ سنگی اصفهان. مجید جلیسه. تهران: کتابخانه، موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی. ۱۳۹۰. (۳۸۵ جلد)
۲۹. میراث مشترک ایران و هند (کتاب‌های چاپی کهن فارسی و عربی شبه قاره در کتابخانه بزرگ آیت الله العظمی مرعشی نجفی). علی صدرایی خویی و دیگران. قم: کتابخانه آیت الله مرعشی، ۱۲ جلد، ۱۳۹۱ - ۱۳۹۶. (۶۰۰۰ جلد چاپ سنگی و سربی با تکرار)
۳۰. فهرست کتاب‌های چاپ سنگی ترکی (کتابخانه دیجیتالی بیاض). مجید جلیسه. قم: عطف، ۱۳۹۲. (۴۸۸ جلد)

۳۱. فهرست الفبایی نسخه‌های چاپ سنگی و سری کتابخانه عمومی مراغه. یوسف بیگ باباپور. تهران: منشور سمیر، ۱۳۹۳. (۶۵۰ جلد کتاب سنگی و سری)
۳۲. فهرست نسخه‌های چاپ سنگی اهدایی حضرت آیت الله العظمی سیدعلی خامنه‌ای. منوچهر آراسته؛ حسن علی فردونی؛ زیر نظر محمدرضا فاضل هاشمی. مشهد: سازمان کتابخانه‌ها، موزه‌ها و مرکز اسناد آستان قدس رضوی، ۱۳۹۱.
۳۳. فهرست کتاب‌های مصور چاپ سنگی سازمان اسناد و کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران. نسرین تونی. تهران: کتابخانه ملی، ۱۳۹۴. (۱۱۲ عنوان کتاب چاپ سنگی مصور)
۳۴. کتاب‌های سنگی چاپ شبه قاره در مرکز احیاء میراث اسلامی. سید محمدرضا آصف آگاه (حسینی اشکوری). قم: مجمع ذخایر اسلامی، ۱۳۹۳ ش. (۵۴۵ جلد کتاب چاپ سنگی)
۳۵. فهرست چاپ‌های نفیس سنگی و سری کتابخانه مؤسسه مکتب ولی عصر (عج). زهرا میرخان. تهران: میراثبان، ۱۳۹۷.
۳۶. فهرست نسخه‌های چاپ سنگی، عکسی و سری کتابخانه و مرکز اسناد آستان امامزاده محمد هلال بن علی بن ابیطالب شهرستان آران و بیدگل. حسن مهرآبادی آرانی. تهران: سنا، ۱۳۹۸.
۳۷. فهرستواره نسخه‌های چاپ‌سنگی مدرسه دینه غازی‌پور در هند همراه با تصاویر منتخب به ضمیمه رفع الحجب عن اسامی الکتاب رساله‌ای مختصر در کتاب‌های مشترک‌العنوان و مختلف‌المضمون. انتخاب و تدوین سیدصادق حسینی اشکوری. قم: مجمع ذخایر اسلامی، ۱۳۹۸.
۳۸. فهرست کتاب‌های چاپ سنگی کتابخانه شخصی توشیهیکو ایزوتسو (ژاپن). تاکاشی آوامی؛ بازنگاری و ترجمه مجید جلیسه. تهران: انتشارات پرنده، ۱۳۹۸، ص ۱۲۸، رقی، ۱۳۹۸.
۳۹. فهرست کتاب‌های چاپی سنگی کتابخانه میرجلال الدین محدث ارموی. اعظم السادات حسینی. تهران: فرهنگستان هنر، ۹۰۴ ص، ۱۳۹۹.
۴۰. فهرستواره مصور نسخه‌های چاپ سنگی کتابخانه فصاحت جاییسی (فدامحمد صاحب فصاحت جاییسی) لکهنو - هندوستان. نگارش و تدوین سیدصادق حسینی اشکوری؛ تصویربرداری از نسخه‌ها مجمع ذخایر اسلامی؛ به اهتمام سهیل اصغر
۴۱. ثالثی. قم: مجمع ذخایر اسلامی، ۱۴۰۰.
۴۲. کتابخانه شخصی شیخ الاسلام حاج الله‌شکر پاشازاده. تحقیق و پژوهش ابراهیم مولایی؛ ویراستار کاظم نظری‌بقا. قم: مؤسسه علمی فرهنگی دارالحديث، سازمان چاپ و نشر، ۲ جلد، ۱۴۰۰.
۴۳. فهرست قرآن‌های چاپ سنگی موزه پژوهشکده حج و زیارت. مجید جلیسه. تهران: نشر شعر، ۱۴۰۱. (۵۰ جلد)

تحفه‌ای از عالم فهرست‌نگاری منابع چاپی کهن | ۳۴۹

۴۴. فهرست توصیفی کتاب‌های چاپ سنگی اهدایی حضرت آیه‌الله العظمی سیدعلی خامنه‌ای مدظله‌العالی رهبر معظم انقلاب اسلامی. حسن علی فریدونی، منوچهر آراسته؛ زیر نظر سید محمد رضا فاضل هاشمی، سید محسن ناجی نصرآبادی. مشهد: سازمان کتابخانه‌ها، موزه‌ها و مرکز اسناد آستان قدس رضوی، ۲ جلد، ۱۴۰۱.

۴۵. فهرست کتاب‌های چاپ سنگی و سری قدیم کتابخانه مرکز دایرةالمعارف بزرگ اسلامی. تالیف محمد حسین تسبیحی؛ بازبینی و تکمیل علی بهرامیان، ملیحه علی‌نژاد. تهران: مرکز دایرةالمعارف بزرگ اسلامی، مرکز پژوهش‌های ایرانی و اسلامی، رحلی، ۱۴۰۱.

۴۶. فهرست کتاب‌های چاپ سنگی کتابخانه آیت‌الله بروجردی (مسجد اعظم). مجید جلیسه با همکاری حیدر عیوضی، قم: نشر وراقان، ۴ جلد، ۳۰۰۰ ص، ۱۴۰۲. (۷۹۶۷ عنوان بدون تکرار)

۴۷. فهرست کتاب‌های درسی کتابخانه حضرت آیت‌الله العظمی بروجردی^(۵). مجید جلیسه، با همکاری معصومه امید، قم: ورقان، ۲ جلد، وزیری (گالینگور)، ۱۰۵۲ صفحه، ۱۴۰۲.

۴۸. فهرست کتاب‌های چاپی (سنگی، سری) کتابخانه سلطنتی ایران. اسماعیل شیخ المشایخ امیر معزی؛ تصحیح و تکمیل: مجید جلیسه، قم: ورقان، ۲۵۰ ص، وزیری (گالینگور)، ۱۴۰۲. (۱۸۱۵ عنوان)

۴۹. فهرستواره کتاب‌های خطی و سنگی حوزه علمیه دارالعلم آیت‌الله العظمی میر سیدعلی بهبهانی. عبدالله امینی‌پور. قم: دارالعلم آیت‌الله بهبهانی، موسسه انتشارات، ۱۴۰۲.

۵۰. فهرست کتاب‌های چاپ سری کتابخانه مدرسه فیضیه قم. مجید جلیسه، قم: وراقان، ؟؟ صفحه، وزیری (سخت - شومیز)، ۱۴۰۳. (۷۳ عنوان بدون تکرار)

۵۱. فهرست کتاب‌های چاپ سری کتابخانه کنگره آمریکا. علی بوذری، قم: وراقان، IV+۱۹۹ صفحه، وزیری (سخت - شومیز)، ۱۴۰۳. (۱۰۰ عنوان بدون تکرار)

۵۲. فهرست نسخه‌های خطی و کتاب‌های چاپ سنگی و قدیم دانشگاه الفارابی در آلماتی - قزاقستان. به سعی و اهتمام عاطفه زندی، زبیده شادکام؛ زیر نظر سید کاظم موسوی بجنوردی، سید علی موجانی. تهران: وزارت امور خارجه، اداره چاپ و انتشارات، وزیری، ۳۸۴ ص، ۱۴۰۳.

امروزه توجه به منابع چاپی کهن در کانون توجه بسیاری از کتابخانه‌ها قرار گرفته و پژوهشگران، اساتید دانشگاه‌ها و دانشجویان از این منابع به‌عنوان بخش مهمی از منابع مطالعاتی طی دوره‌های صفویه تا پهلوی بهره‌های فراوانی برده و می‌برند. اما مع الأسف دانش فهرست‌نگاری منابع چاپی کهن همچون فهرست‌نگاری نسخه‌های خطی به‌شکلی سنتی و بر اساس آزمون و خطا پیش رفته و امروزه ما دستنامه‌ای قاعده‌مند و یا آموزشی آکادمیک در معرفی منابع چاپی کهن و شیوه‌های مواجهه با آن و فهرست‌نویسی‌اش نداریم!

از یک طرف فهرست‌نگاران نسخه‌های خطی و علاقه‌مندان به این فن، کتاب‌های چاپی قدیمی بالأخص منابع چاپ سنگی را همچون نسخه‌های خطی دیده و فهرست می‌کنند و از سویی دیگر فهرست‌نگاران منابع چاپی جدید که غالباً علم کتابداری را خوانده و با اصول فهرست‌نویسی کتاب‌های چاپی آشنا هستند این دست منابع را همچون کتاب‌های چاپی امروزی دیده و فهرست‌نویسی می‌نمایند. این در حالی است که منابع چاپی کهن اعم از آنکه با هر کدام از تکنیک‌های چاپ سربی، سنگی، گراور، ژلاتینی، فتولیتوگرافی و ... چاپ و منتشر شده باشند. دارای هویتی مستقل و ویژگی‌های منحصری هستند که مخصوص همین طیف از کتاب‌ها و همین دوران است. و طبیعتاً دانش و تخصص مورد نیاز برای شناسایی و فهرست‌نویسی این نوع از کتاب‌ها با کتب خطی قدیمی و کتاب‌های چاپی جدید تا حد بسیاری متفاوت است.

از طرفی دیگر تقریباً قریب به دو دهه است که فهرست‌نویسی آنلاین منابع چاپی کهن و حتی نسخه‌های خطی نیز در ایران و سایر کشورها مرسوم گشته و طی این سال‌ها توجه برخی از کتابخانه‌های داخلی و خارجی به این شکل از فهرست‌نویسی رو به افزایش است. با افتخار می‌توانم بگویم که اولین بار در ایران این بنده در سال ۱۳۸۳ با تهیه نرم‌افزار برخطی به نام بیاض به صورت برخط اقدام به فهرست‌نویسی کتاب‌های چاپ سنگی و سربی در ایران نمودم و امروز بعد از گذشت بیست سال، بیاض مشتمل بر بانک اطلاعاتی از منابع چاپی کهن (سربی، سنگی، گراور و ...) بالغ بر یکصد هزار عنوان کتاب و کتابخانه دیجیتال شامل قریب به پنجاه هزار منبع چاپی کهن را شامل می‌گردد^۱.

همچنین پروژه فهرست‌نویسی آنلاین منابع چاپی کهن و حتی نسخه‌های خطی سال‌هاست که در کتابخانه ملی ایران و حتی کتابخانه‌های دیگری چون آستان قدس رضوی، ملک، دانشگاه تهران، مجلس و ... دنبال می‌گردد. هرچند برخی از این کتابخانه‌ها در کنار فهرست‌نویسی آنلاین منابع چاپی کهن و حتی کتاب‌های خطی خود دست به چاپ و انتشار فهرس فیزیکی نیز زده‌اند اما عمده تمرکز و توجه آنها به این دست منابع بر مبنای فهرست‌های آنلاین بوده است. خاصه آنکه به دلیل اهمیت کمی که برای منابع چاپی کهن خود قائل بوده‌اند، به اشتباه حاضر به سرمایه‌گذاری برای چاپ نسخه فیزیکی نبوده و نیستند. به هیچ وجه نمی‌توان منکر مزایای فهرس آنلاین شد، اما نظر به عدم رعایت یکسری از

۱. این پروژه تا اواخر دهه نود از طریق دامنه‌ای به نام www.Bayaz.net در دسترس بود اما به جهت تغییر رویکرد و برنامه‌ها اقداماتی در دستور کار قرار گرفت و موقتاً از دسترسی خارج گردید و به‌زودی این پروژه با نام «کتاب‌های ایران» که به صورت دوره‌ای و از ابتدای دوره قاجار به معرفی کتاب‌های چاپی منتشره در ایران و ارائه فایل دیجیتال آنها خواهد پرداخت راه‌اندازی و در دسترس عموم قرار خواهد گرفت.

قواعد و کمبود و نواقص زیرساختی در نرم‌افزارهای آنالاین کتابخانه‌ای، این قبیل فهارس آنالاین دارای مشکلات عدیده‌ای هستند و امروز بعد از گذشته قریب به دو دهه فهرست‌نگاری آنالاین و حجم بالای اطلاعاتی که در این قبیل نرم‌افزارها تولید شده است. با حجم انبوهی از کمبودها و اغلاط مواجه می‌شوم که بخش زیادی از آنها ناشی از عدم آشنایی و تخصص فهرست‌نگاران با علوم لازم در این حوزه است. در این مقاله ابتدا به بررسی یک نمونه موردی از این قبیل اشکالات و تبعات آن خواهیم پرداخت و گوشه‌ای از ایرادها و مشکلات این قبیل فهرست‌نویسی‌های آنالاین و البته چاپی را گوشزد خواهیم نمود. هرچند بخش زیادی از این مشکلات در فهرست‌نویسی آنالاین و فیزیکی مشترک و بر هر دو قابل تعمیم است.

تخصص فهرست‌نگاری منابع چاپی کهن و دانش‌های مورد نیاز آن

در خصوص دانش‌هایی که فهرست‌نگاران نسخ خطی بدان نیازمند بوده و از اصول اساسی فن فهرست‌نگاری به شمار می‌رود، آشنایی و تسلط بر علومی چون زبان عربی، تاریخ، شناخت خطوط، کتابشناسی، تراجم، تاریخ، آشنایی با دانش‌های مختلفی چون صرف، نحو، ریاضیات، فقه، حدیث و ... همگی از جمله علوم هستند که فهرست‌نگار نسخه‌های خطی می‌بایست بر آنها تسلط و یا آگاهی داشته باشد. اما برای فهرست‌نگاری منابع چاپی کهن علاوه بر فونوی که ذکرش گذشت، فهرست‌نگار می‌بایست به چند فن و دانش دیگر نیز آشنایی داشته باشد.

نخست تاریخ چاپ و نشر، که آشنایی و تسلط به این دانش از گذشته‌های دور یعنی قرن دوم و سوم هجری قمری تا دوره معاصر را شامل می‌گردد. تاریخ محلی چاپ یعنی آنچه شامل تاریخ چاپ کشور ایران و یا حتی جزئی‌تر در شهرهای مختلف ایران می‌گردد نیز از جمله مهماتی است که هر فهرست‌نگار منابع چاپی کهن می‌بایست بر آن تسلط داشته باشد.

دوم آشنایی با تکنیک‌های چاپ، که شامل مجموعه متنوعی از تکنیک‌های چاپ چوبی، کالکوگرافی، زینکوگرافی، سربی، سنگی، ژلاتین، فتولیتوگرافی، گراور، افست و ... است. که هر کدام از این تکنیک‌ها در یک دوره‌ای متولد و در جغرافیای متنوع جهان مورد استفاده قرار گرفته‌اند. فهرست‌نگاران منابع چاپی کهن می‌بایست هم به صورت تئوری و هم عملی با این قبیل تکنیک‌های سنتی چاپ آشنایی کامل داشته باشند، چرا که تشخیص نوع تکنیک چاپ تا حد زیادی منوط به این دانش و فن است.

سوم استفاده از علوم روز کتابداری و فهرست‌نویسی نیز از دیگر بایسته‌های امر فهرست‌نویسی در منابع چاپی کهن است. آشنایی با روش‌های مستندسازی عناوین کتاب‌ها، موضوعات، پدیدآورندگان، اسامی چاپخانه‌ها، کاتبان، حروف‌چین‌ها و ... از جمله مهماتی

است که برای یکسان‌سازی اطلاعات ارائه شده در این قبیل فهرست‌ها و بالاخص در پایگاه‌های آنلاین منابع چاپی کهن از مورد نیاز است.

چهارم تسلط و شناخت بر تاریخ دوره قاجار و پهلوی نیز از دیگر دانش‌هایی است که فهرست‌نگار منابع چاپی کهن در ایران ملزم به فراگیری آن می‌باشد. به جهت رابطه تنگاتنگ حکومت قاجار با امر چاپ و نشر و یا به طور کلی رابطه نزدیک چاپ با حکومت‌ها و فراز و فرودهای فراوانی که ازین منظر در تاریخ چاپ ایران گذشته است. تسلط به تاریخ سیاسی و فرهنگی این دوره‌ها از جمله بایسته‌هایی است که فهرست‌نگار منابع چاپی کهن از آن ناگزیر است.

بررسی موردی کتاب تحفة العالم شوشتری

طی این مقاله به بررسی یک عنوان کتاب چاپ سنگی با نام تحفة العالم نگاشته عبداللطیف بن ابوطالب شوشتری (۱۲۲۰ - ۱۱۷۲ق) و چگونگی فهرست‌نگاری یکی از چاپ‌های این کتاب در بستر فهارس آنلاین و چاپی در کتابخانه‌های داخل و خارج ایران خواهیم پرداخت. ماسعی می‌کنیم ضمن اشاره به اشکالاتی که در این فهارس به چشم می‌خورد، به چرایی وقوع این اشتباهات و ارائه راهکارهایی برای جلوگیری از آن بپردازیم. اطلاعات دقیق این چاپ از کتاب به قرار زیر است.

عنوان کتاب: تحفة العالم

زبان کتاب: فارسی

نویسنده: شوشتری جزایری، عبداللطیف بن ابی طالب بن نورالدین (۱۱۷۲ - ۱۲۲۰ق)

تقریظ: شوشتری، علی

به‌اهتمام: تاجر طهرانی، محمدحسین بن محمدتقی

کاتب: تاجر طهرانی، محمدحسین بن محمدتقی

تصویرگر: Appajebrow (آپاجبرو)

محل چاپ: حیدرآباد

چاپخانه: چاپخانه شوکت الاسلام

قطع کتاب: وزیری

تعداد صفحات: ۳۸۸

تاریخ کتابت: بدون تاریخ

تاریخ چاپ: بدون تاریخ

آغاز کتاب: بسم الله الرحمن الرحيم - دلکش صفیری که عندلیب دستان سرای خامه
نغمه‌پردازی و روان‌پرور کلامی که قلم واسطی نژاد صفحه‌طرازی نماید ستایش

تحفه‌ای از عالم فهرست‌نگاری منابع چاپی کهن | ۳۵۳

پروردگار نیست ذوالمنن که از بدایع قدرت او افروختن نیلگون سپهر و برافروختن ماه و مهر است پدیدآورنده لیالی و ایام و رابطه سلسله شهر و أعوام و درود بقیاس نثار ...
انجام کتاب: ... نیز اختیاری نمینمود و بهمه حال بخونین جگری ساختم رب ان تعذبنی فانا من عبادک و ان تغفرلی فانک انت الغفور الرحیم حرر المضان الی رحمہ ربہ الباری عبداللطیف بن ابیطالب الموسوی الشوشتری الجزایری عفی عنهما فی أواسط جمادی الاولی سنه ۱۲۱۶ هزار و دویست و شانزده در حیدرآباد.

ترقیمه کاتب: کاتب میرزا محمدحسین طهرانی
برافزوده‌های چاپی و ویژگی‌های هنری: تقریظ (سیدعلی شوشتری)+فهرست رساله تحفه العالم؛ فهرست رساله مسمی بذیل التحفه؛ صفحه عنوان دارای حاشیه و تزئینات گل و گیاه؛ صفحه‌شمار در بالای میانه صفحات+ رساله مسمی بذیل التحفه
کتابشناسی: مؤلف کتاب طی سیر و سیاحت از زادگاه خود شوشتر تا هند که در سال‌های ۱۱۹۰ق تا ۱۲۱۶ق انجام گرفته تصمیم به نگارش این کتاب در حیدرآباد هند می‌نماید. او این کتاب را به نام پسرعم خود سیدابوالقاسم میرعالم بهادر از کارگزاران دستگاه اداری هند به تحفه العالم نامگذاری می‌نماید. بخشی از کتاب در خصوص شهر شوشتر، محله‌ها، مساجد و دیگر ابنیه و همچنین افسانه‌هایی که مردم شوشتر درباره این شهر دارند و حوادث این شهر و خوزستان از سال ۹۳۲ق تا ۱۰۶۷ق است و برخی از اشعار مؤلف و دیگر شعر است. کتاب مشتمل بر یک مقدمه و نوزده فصل است که همگی فصول آن سفرنامه نیست و بخش سفرنامه این کتاب از فصل پانزدهم آغاز می‌گردد. فصل‌های اول تا پانزده کتاب شامل مطالبی در تاریخ شوشتر، وصف امامزاده‌ها، تبارنامه سادات نوریه و سادات مرعشی و زندگی‌نامه بزرگان نواحی غرب است. فصل‌های دهم تا دوازدهم شرح زندگی بزرگان سادات نوریه، مانند سید نعمت‌الله جزایری و سید نورالدین است. فصل پانزدهم به شرح پیشرفت‌های اروپا و گزارش آداب و سنن اروپاییان اختصاص دارد و میرعبداللطیف از نخستین ایرانیانی است که از نجوم کوپرنیکوس و گفته‌های نیوتن درباره نیروی جاذبه زمین سخن می‌گوید و در آنها به دیده تحسین می‌نگرد. کتاب سرشار از آگاهی‌های دست اول درباره شهرها و نواحی هند، آب و هوا و فرآورده‌های کشاورزی و گیاهی آن سرزمین و آداب و رسوم و جشن‌ها و پرستشگاه‌ها و باورهای هندیان است.
میرعبداللطیف در نوشتن این کتاب از تذکره شوشتر عم خود سیدعبدالله و تذکره حزین لاهیجی بهره فراوانی برده است. او بعدتر به درخواست آقا احمد بن محمدعلی بهبهانی (صاحب مرآه الأحوال) در سال ۱۲۱۹ق دست به نگارش ذیل تحفه العالم می‌زند و طی آن

ادامه زندگی و سفر خود به حیدرآباد را می‌نویسد. از این کتاب و ذیلش نسخه‌های خطی فراوانی در کتابخانه‌های ایران و دیگر کتابخانه‌های دنیا موجود است. قدیمی‌ترین نسخه خطی شناسایی شده از این کتاب به خط علی بن محمد خلیفه شوشتری است که در ذیحجه سال ۱۲۱۶ق از روی نسخه اصل مؤلف برای وی نگاشته شده است.^۱ این کتاب اولین بار به سال ۱۲۶۳ق در بمبئی چاپ و انتشار می‌یابد از مهم‌ترین ویژگی‌های این چاپ چنانچه در مقدمه آن اشاره شده کتابت آن از روی نسخه به خط مؤلف است. بعد از این چاپ چندین چاپ دیگر به صورت سنگی از این کتاب سراغ داریم و همچنین در سال ۱۳۶۳ با مقدمه، تصحیح، حواشی و فهرست‌های صمد موحد توسط انتشارات طهوری در تهران چاپ و انتشار می‌یابد. [منابع کتابشناسی: تاریخ تذکره‌های فارسی: ۵۶۵/۲؛ دانشنامه ادب فارسی: ۷۲۳/۴]

آنچنان که در کاربرگه فهرست‌نویسی کتاب گذشت این کتاب دارای دو تاریخ مجهول کتابت و چاپ است و البته دیگر اطلاعات این کتاب به راحتی از خود کتاب و منابع دیگر قابل استحصال و ثبت است. با این وجود طی بررسی که در پایگاه‌های اطلاعاتی آنلاین کتابخانه‌های داخل و خارج ایران به عمل آمد، حدود ۹۰ درصد از این کتابخانه‌ها اطلاعات مکان چاپ، ناشر، سال تألیف، سال کتابت و سال چاپ اشتباه ثبت شده است (جدول شماره ۱).

در اولین نمونه مورد بررسی به سراغ کتابخانه ملی می‌رویم. در کتابخانه ملی همین چاپ از کتاب تحفة العالم در ذیل شناسه (۱۷۰۹۵۸۰) معرفی شده است.^۲ که به اشتباه تاریخ کتابت آن سال ۱۲۱۶ق و همچنین تاریخ چاپ آن نیز همین تاریخ ثبت شده است! نکته قابل توجه در خصوص این کتاب اینست که در ذیل این رکورد ۱۱ نسخه مشابه دیگر ثبت شده است. یعنی ۱۱ نسخه از این کتاب فهرست‌نویسی شده و همین اشتباهات یازده بار تکرار گردیده است! از همه عجیب‌تر آنکه کتاب تحفة العالم یکبار دیگر، آنهم همین چاپ از کتاب در ذیل شناسه (۱۱۲۳۹۳۵) در کتابخانه ملی ثبت گردیده و اینبار تاریخ کتابت ۱۲۱۶ق و سال چاپ کتاب ۱۲۶۳ق درج شده است.^۳ و باز عجیب اینکه در ذیل این شناسه نیز سه نسخه از این کتاب ثبت گردیده است. یعنی این نسخه سه بار فهرست‌نویسی گردیده و همین اشتباهات تکرار شده است! جالب توجه اینکه با تطبیق تصاویر این دو شناسه متوجه می‌شویم که هر دو شناسه یک چاپ از

۱. فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه شخصی میدی، ۱۲۹/۱ و همچنین برای دیدن نسخه‌های دیگری از این کتاب رک: فهرستگان نسخه‌های خطی ایران، ۵۱۷/۷.

۲. آدرس ثابت این نسخه در وب سایت کتابخانه ملی ایران:

<http://opac.nlai.ir/opac-prod/bibliographic/1709480>

۳. آدرس ثابت این نسخه در وب سایت کتابخانه ملی ایران:

<http://opac.nlai.ir/opac-prod/bibliographic/1123935>

یک کتاب را آن‌هم با اطلاعات غلط تاریخ کتابت و تاریخ چاپ ثبت نموده‌اند. از سویی دیگر در ذیل شناسه (۵۴۸۰۲۶۰) چاپ دیگری از کتاب تحفه العالم ثبت شده است^۱ که فاقد اطلاعات مکان چاپ، چاپخانه و تاریخ کتابت و چاپ است. البته با تطبیق تعداد صفحات مشخص است که با دو چاپ قبلی تناسبی نداشته و چاپ دیگری از این کتاب است که جلوتر به آن اشاره خواهیم نمود. پس تا اینجا می‌توان اینگونه بیان نمود که فهرست‌نگاران این کتاب در کتابخانه ملی ۱۴ بار با این کتاب مواجهه داشته‌اند اما در هیچکدام از این مرتبه‌ها اطلاعات درستی از تاریخ کتابت و سال چاپ کتاب درج ننموده‌اند. و اساساً این کتاب در سامانه آنلاین کتابخانه ملی ایران هیچ رکورد اطلاعات درستی ندارد!

وضعیت فهرست‌نگاری این چاپ از کتاب تحفه العالم در دیگر کتابخانه‌های ایران و حتی خارج از ایران نیز بر همین منوال است. یعنی حداقل یک و گاه همه اطلاعات کتاب اشتباه ثبت شده است! (جدول شماره ۱)

جدول شماره ۱. فهرست کتابخانه‌ها و نوع ارائه اطلاعات کتاب تحفه العالم در پایگاه‌های آنلاین

نام کتابخانه	محل چاپ	ناشر	تاریخ کتابت	تاریخ چاپ	شماره ثبت
کتابخانه ملی	حیدرآباد	شوکت الاسلام	۱۲۱۶ق	۱۲۱۶ق	۱۷۰۹۵۸۰
کتابخانه ملی	حیدرآباد	شوکت الاسلام	۱۲۱۶ق	۱۲۶۳ق	۱۱۲۳۹۳۵
کتابخانه مجلس شورای اسلامی	حیدرآباد	شوکت الاسلام	ندارد	۱۲۱۶ق	۱۱۶۰۵-۲
کتابخانه مجلس شورای اسلامی	حیدرآباد	شوکت الاسلام	ندارد	ندارد	۹۸۹۸-۱۱
کتابخانه مجلس شورای اسلامی	هند	ندارد	ندارد	۱۱۷۱ق	۴۸۳۹-۱۱
کتابخانه مجلس شورای اسلامی	بمبئی	ندارد	ندارد	ندارد	۴۸۸۰-۱۱
کتابخانه آستان قدس رضوی	حیدرآباد	شوکت الاسلام	ندارد	ندارد	۹۴۴۴۵۳
دانشکده ادبیات و علوم انسانی	ندارد	شوکت الاسلام	ندارد	ندارد	۴۴۷۶۵۰

۱. آدرس ثابت این نسخه در وب سایت کتابخانه ملی ایران:

نام کتابخانه	محل چاپ	ناشر	تاریخ کتابت	تاریخ چاپ	شماره ثبت
دانشکده ادبیات و علوم انسانی	حیدرآباد	ندارد	ندارد	۱۲۱۶ق	۴۰۵۸۱۹
دانشکده ادبیات و علوم انسانی	حیدرآباد	شوکت الاسلام	ندارد	۱۲۱۶ق	۱۵۷۹۰۸۶
کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران	حیدرآباد	شوکت الاسلام	۱۲۱۶ق	ندارد	۳۶۵۱۷۶
کتابخانه ملی فرانسه	حیدرآباد	شوکت الاسلام	ندارد	۱۲۱۶ش/۱۸۶۹م	8-IMPR OR-1725
کتابخانه دانشگاه یوتا (آمریکا)	حیدرآباد	شوکت الإسلام	ندارد	۱۸۶۹م	
کتابخانه دانشگاه سوآس (لندن)	حیدرآباد	شوکت الاسلام	ندارد	[۱۸۶۹م؟]	۲۹۵۶۷۱۳۶
کتابخانه دانشگاه هاروارد	[حیدرآباد]	ندارد	۱۲۱۶ق	between 1900] [?and 1999	OCLC N: 43567017
کتابخانه دانشگاه پرینستون	[حیدرآباد]	ندارد	۱۲۱۶ق	between 1900] [?and 1999	OCLC N: 43567017
کتابخانه دانشگاه نیویورک	حیدرآباد	ندارد		19--?	OCLC N: 43567017

علت این همه اشتباه و تشتت چیست؟

وجود اشتباهاتی اینچنین فاحش و تعیین کننده، نتیجه مجموعه‌ای از کمبودها و نواقصی است که در پروسه فهرست‌نگاری و انتشار اطلاعات به صورت آنلاین و حتی فیزیکی وجود دارد. در ادامه سعی داریم با نگاهی دقیق دلایل این اشتباهات و نواقص را بررسی و روشن نماییم. در مجموع می‌توان به شش دلیل که در نتیجه این اشتباهات را رقم زده اشاره نمود:

۱. فقدان کاربرگه فهرست‌نگاری اصولی و کامل

یکی از مهم‌ترین و کلیدی‌ترین موضوعات در ارائه اطلاعات دقیق و درست برای کتاب‌های چاپی کهن، فقدان کاربرگه‌ای اصولی و کامل در این موضوع است. متأسفانه بیشتر کتابخانه‌ها دقت لازم در تهیه کاربرگه‌ای جامع و کامل برای فهرست‌نگاری این دست از کتاب‌ها نمی‌نمایند. اکثر کتابخانه‌ها ساده‌انگارانه صرفاً با تغییراتی در کاربرگه‌های کتاب‌های خطی و یا چاپی امروزی خود

دست به تهیه کاربرگه برای منابع چاپی کهن می‌کنند. این در حالی است که این قبیل از کتاب‌ها به جهت ویژگی‌های منحصر خود دارای فیلدهای اطلاعاتی هستند که در هیچ کدام از کتاب‌های خطی و یا چاپی جدید پیدا نمی‌شود. نمونه یک کاربرگه استاندارد برای فهرست‌نویسی کتاب‌های چاپی کهن ۵۱ فیلد اطلاعاتی را شامل می‌گردد (پیوست ۱). فهرست‌نگار می‌بایست خود را ملزم به تنظیم یک کاربرگه حداقلی و استاندارد نموده و با دقت هر کدام از فیلدهای اطلاعاتی را به ترتیب کامل و به‌سراغ فیلد بعدی برود. چنین شیوه کاری موجب دقت دوچندان فهرست‌نگار می‌گردد. کم‌دقتی فهرست‌نگاران در تنظیم کاربرگه و کامل نمودن آن در مورد کتاب تحفه العالم موجب بی‌دقتی و اشتباه در ثبت اطلاعاتی چون مکان تألیف، تاریخ تألیف، کاتب، مکان کتابت، تاریخ کتابت، محل چاپ، چاپخانه، سال چاپ و ... می‌گردد.

نواقص برخی فیلدهای اطلاعاتی و بی‌دقتی فهرست‌نگاران در تکمیل فیلدهای اطلاعاتی موجب گردیده که مثلاً در کتابخانه ملی فیلد اطلاعاتی محل تألیف به‌هیچ‌وجه دیده نشده است، در حالی که در انتهای متن کتاب نویسنده به محل تألیف خود اشاره نموده است. تبع عدم ذکر محل تألیف، فیلد اطلاعاتی تاریخ تألیف نیز در کاربرگه این کتابخانه دیده نشده است. بنابراین فهرست‌نگار متوجه نیست که حیدرآباد محل تألیف کتاب تحفه العالم و تاریخ تألیف آن نیز ۱۲۱۶ ق است. بدون شک همین دو فیلد اطلاعات به راحتی می‌توانست فهرست‌نگار را در تکمیل فیلدهای اطلاعاتی بعد کمک نموده و دقت او را دوچندان نماید.

۲. عدم آشنایی با ساختار کتاب‌های چاپی و مرور و مطالعه دقیق کتاب

ساختار کتاب‌های چاپی کهن اعم از چاپ سری و یا چاپ سنگی، ساختاری تقریباً مشخص است. بالأخص کتاب‌های چاپ هند که براساس مدل چاپ کتاب در انگلستان شکل گرفته است. این کتاب‌ها عموماً دارای صفحات عنوان با اطلاعات شناسنامه‌ای کامل اعم از نام کتاب، نویسنده، ناشر، محل چاپ و سال چاپ هستند. از طرفی ترقیمه‌های کتاب‌های چاپ هند نیز دارای وحدت رویه‌ای ثابت در ارائه اطلاعات کاتب، تاریخ کتابت و تاریخ چاپ هستند. بنابراین اگر کسی کمترین تسلطی بر این نوع از کتاب‌ها را داشته باشد می‌داند که اطلاعات کتاب‌ها را به چه نحو استخراج و تنظیم نماید. ازین‌رو مطالعه و مرور دقیق کتاب، به‌خوبی اطلاعات دست اول و درستی را به فهرست‌نگار می‌دهد.

با نگاهی به کتاب تحفه العالم مجهول التاریخ می‌توان کتاب را در یک ساختار کلی به سه‌بخش تقسیم نمود (جدول شماره ۲) بخش اول در یک پاراگراف توضیحاتی از ناشر درج گردیده است و در ادامه شاهد تقریظی از سیدعلی شوشتری هستیم که طی آن به دو نکته مهم

اشاره می‌کند. اول اینکه تحفة العالم چاپ دیگری هم داشته است و دوم اینکه این چاپ به اهتمام آقامیرزا محمدحسین بن آقامحمدتقی تاجر طهرانی به خط خوش و به طرز دلکش تصحیح، تهذیب و تنقیح و به حلیه طبع آراسته شده است. بنابراین توضیحات متوجه می‌شویم که کتاب حاضر چاپ دومی است که منتشر می‌شود و همچنین اطلاعات کاملی از مصحح و کاتب مشتمل بر نام پدر، کسب و پیشه او و نسبت مکانی‌اش دریافت می‌نمائیم. در ادامه همین بخش فهرست کاملی با ذکر عدد صفحات از مطالب کتاب تحفة العالم و همچنین ذیل التحفة درج می‌شود (تصویر شماره ۱). در ادامه صفحه عنوان کتاب می‌آید، بخشی تقریباً ثابت که در بیشتر کتاب‌های چاپ هند تکرار می‌شود (تصویر شماره ۲). در این صفحه اطلاعاتی شامل انتشار کتاب در زمان پادشاه نظام‌الملک آصف‌جاه میر محبوب علیخان بهادر نظام‌الدوله، عنوان کتاب، محل انتشار، مهتم و چاپخانه‌ای که کتاب در آن به چاپ رسیده در بیضی میان صفحه که با حاشیه‌ای مشحون از گل و برگ و جدولی که در گوشه‌ها به صورت درهم آمیخته‌ای اتصال پیدا کرده می‌آید. نکته قابل توجه اینکه در ذیل همین صفحه، به زبان انگلیسی نام چاپخانه و همچنین مذهب همین صفحه درج گردیده است.

جدول شماره ۲. جدول اجزاء کتاب تحفة العالم

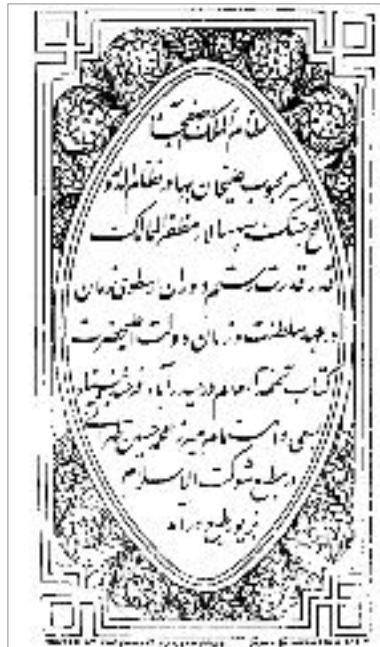
شماره صفحه	محتوا	اجزاء کتاب
۲	توضیحات ناشر	بخش اول کتاب
۲ - ۳ - ۴	تقریظ	
۵ - ۶ - ۷ - ۸	فهرست مطالب	
۱	صفحه عنوان	
۲ - ۳۸۸	متن تحفة العالم	بخش دوم کتاب
۱ - ۱۲	ذیل تحفة العالم	بخش سوم کتاب

در ادامه و در بخش دوم، متن کتاب تحفة العالم درج گردیده که در انتهای کتاب به صورت مختصر و موجز تنها به نام کاتب یعنی محمدحسین طهرانی اشاره شده است (تصویر شماره ۴). بخش سوم کتاب نیز شامل متن ذیل التحفة است که در انتهای ترقیمه کاتب با این متن «والسلام الحمد لله که کتاب تحفة العالم مع رساله مسمی بذیل التحفة بسعی و اهتمام و بخط اقل خلق الله میرزا محمدحسین طهرانی طبع گردید» آمده است (تصویر شماره ۵).

تحفه‌ای از عالم فهرست‌نگاری منابع چاپی کهن | ۳۵۹



تصویر ۱. کتاب *تحفه العالم*، حیدرآباد، چاپخانه شوکت الاسلام، بدون تاریخ. (نسخه کتابخانه ملی فرانسه)



تصویر ۲. صفحه عنوان کتاب *تحفة العالم*، حیدرآباد، شوکت الاسلام، بدون تاریخ (نسخه کتابخانه مجلس)



تصویر ۳. صفحات آغازین کتاب *تحفة العالم*، حیدرآباد، شوکت الاسلام، بدون تاریخ (نسخه کتابخانه ملی فرانسه)

تحفه‌ای از عالم فهرست‌نگاری منابع چاپی کهن | ۳۶۱



تصویر ۴. صفحه پایانی کتاب *تحفه العالم* و صفحه آغاز کتاب *ذیل التحفه*، حیدرآباد، شوکت الاسلام، بدون تاریخ. (نسخه کتابخانه ملی فرانسه)



تصویر ۵. صفحه پایان کتاب *ذیل التحفه*، حیدرآباد، شوکت الاسلام، بدون تاریخ. (نسخه کتابخانه ملی فرانسه)

۳. بی‌توجهی فهرست‌نگاران به منابع کتابشناسی و فهراس نسخ خطی

تقریباً این‌گونه به نظر می‌رسد که بسیاری از فهرست‌نویسان منابع کتابشناسی همچون الاعلام بمن فی تاریخ الهند من الاعلام، الذریعه، استوری، تاریخ تذکره‌های فارسی، فهرستواره کتاب‌های فارسی و ... را رؤیت نکرده‌اند. فهرست‌نگاران با مراجعه به این قبیل از منابع می‌توانستند به اطلاعاتی همچون تاریخ ولادت و وفات شوشتری، تاریخ تألیف کتاب و ذیل آن و یا چاپ‌هایی منتشره از این کتاب دسترسی پیدا نمایند. اطلاعاتی که برای نگارش متن کتابشناسی در فهرست‌نگاری محل استفاده و توجه است.

عبدالحی حسینی در کتاب خود تاریخچه اجمالی و دقیقی از نسبت عبداللطیف شوشتری، سفرها و نزدیکی او به سکندرجه صاحب دکن و در نهایت فوتش و مقبره او در تکیه میرمؤمن حیدرآباد می‌دهد^۱. همچنین آقابزرگ طهرانی تاریخ ولادت شوشتری (۱۱۷۲ق) و تاریخ فراغت از تألیف این کتاب را سال (۱۲۱۶ق) ذکر نموده است^۲. احمد منزوی نیز در فهرستواره کتاب‌های فارسی به دقت همین موارد را به‌علاوه اشاره به تاریخ نگارش ذیل تحفه درج نموده است^۳. احمد گلچین معانی نیز در کتاب خود با اشاره به همین اطلاعات و اطلاعاتی تفصیلی در معرفی کتاب به دو چاپ ۱۲۹۴ق و چاپ دیگر این کتاب به سال ۱۳۱۲ق اشاره نموده است^۴. از جدیدترین منابع کتابشناسی می‌توان به دانشنامه ادب فارسی اشاره نمود که در توصیف متن کتاب تحفه العالم اطلاعات خوبی ارائه می‌دهد^۵.

از دیگر منابع مهم و قابل مراجعه، فهراس نسخ خطی است. این موضوع مخصوصاً برای کتاب‌هایی که مربوط به دوره پیش از چاپ هستند از بایسته‌هاست. چرا که در فهراس نسخه‌های خطی اطلاعات دقیق و خوبی درخصوص نویسنده کتاب، تاریخ و محل تألیف و همچنین برخی اطلاعات همچون چاپ‌های کتاب نیز قابل رؤیت است. در یکی از اولین فهراس نسخ خطی که درباره کتاب تحفه العالم در آن صحبت شده است می‌توان به فهرست کتاب‌های خطی کتابخانه ملافیروز واقع در حیدرآباد هند اشاره نمود. ادوارد رهاتسک (۱۸۹۱ - ۱۸۱۹م)^۶ به تفصیل درباره محتوای این کتاب صحبت نموده و تاریخ تألیف این کتاب را سال ۱۲۱۶ق ذکر می‌کند^۷. همچنین

۱. الاعلام بمن فی تاریخ الهند من الاعلام، ۱۰۳۳/۳.

۲. الذریعه، ۴۵۱/۳.

۳. فهرستواره کتاب‌های فارسی، ۶۹/۱.

۴. تاریخ تذکره‌های فارسی، ۵۶۵/۲.

۵. دانشنامه ادب فارسی، ۷۲۳/۴.

6. Edward Rehatsek.

7. *Catalogue raisonné of the Arabic, Hindosteni, Persian and Turkish MSS. in the Mulla Firuz Library*, p69.

تحفه‌ای از عالم فهرست‌نگاری منابع چاپی کهن | ۳۶۳

با نگاهی به فهرست نسخه‌های خطی فارسی و عربی موجود در کتابخانه ایندیا آفیس، فهرست‌نگار این کتابخانه ادوارد دنیسون راس (۱۹۴۰ - ۱۸۷۱ م)^۱ ضمن ارائه اطلاعاتی در خصوص تاریخ اتمام تألیف این کتاب به اولین چاپ این کتاب در سال ۱۲۶۳ ق/۱۸۴۷ م در بمبئی نیز اشاره می‌نماید.^۲ در یکی از جالب‌ترین نمونه‌ها می‌توان به فهرست کتابخانه ملی اشاره نمود. فهرست‌نگاران کتابخانه ملی حتی به خود زحمت نداده که به فهرس نسخ خطی همین کتابخانه مراجعه کنند. چرا که در صورت مراجعه به‌راحتی می‌فهمیدند که تحفه العالم در سال ۱۲۱۶ ق تألیف شده است^۳ و به اشتباه تاریخ تألیف را به عنوان تاریخ چاپ این کتاب ثبت نمی‌نکردند (رجوع کنید به: جدول شماره ۱). فهرستگان نسخه‌های خطی ایران (فنخا) نیز از دیگر منابعی است که اطلاعات نسخ خطی این کتاب را به صورت تجمیعی دسترس‌پذیر نموده است.^۴

۴. عدم آشنایی با تاریخ چاپ کتاب در شبه قاره هند

از جمله واضح‌ترین مشکلات در فهرست‌نگاری منابع چاپی کهن عدم تسلط و یا حتی آشنایی با تاریخ چاپ و نشر کتاب است. در خصوص کتاب تحفه العالم به نظر می‌رسد بسیاری از فهرست‌نویسان با تاریخ چاپ و نشر کتاب در هندوستان کمترین آشنایی نداشتند. چرا که اگر این‌طور بود می‌دانستند که اولین کتاب چاپ سنگی منتشره در هند به سال ۱۸۲۷ م/۴۳ - ۱۲۴۲ ق در بمبئی چاپ و منتشر شده است.^۵ بنابراین تاریخ ۱۲۱۶ ق به هیچ‌وجه نمی‌تواند تاریخ چاپ این کتاب باشد و طبیعتاً تاریخ کتابت برای چاپ هم نیست. امروزه منابع جدید فراوانی حتی به زبان فارسی در خصوص تاریخ چاپ و نشر به نگارش درآمده است. اما مع الأسف آنچه در تدوین فهرس منابع چاپی کهن و حتی پژوهش‌هایی در این موضوع دیده می‌شود عدم مراجعه به این دست منابع و یا استفاده از منابع دست‌چندم و قدیمی در این موضوع است.

۵. عدم بررسی پیشینه چاپ کتاب و دیگر نسخه‌های چاپی آن

از جمله مشکلات فهرست‌نگاران منابع چاپی کهن عدم اهتمام به بررسی پیشینه چاپ یک

1. Edward Denison Ross.

2. *Catalogue of Two Collections of Persian and Arabic Manuscripts Preserved in the India Office Library*, p 145.

۳. فهرست نسخ خطی کتابخانه ملی ایران، ۱۶/۴.

۴. فهرستگان نسخه‌های خطی ایران (فنخا)، ۵۱۶/۷.

۵. تاریخچه چاپ کتاب‌های فارسی در شبه قاره، معین‌الدین عقیل، ترجمه عارف نوشاهی، آینه میراث (ضمیمه ۲۵)، سال دهم، ۱۳۹۱، ص ۳۳.

کتاب و جستجوی اولین چاپ از یک کتاب و چاپ‌های متعدد آن در یک جغرافیای خاص و حتی دیگر شهرها و کشورهاست. این موضوع به روشن شدن چرایی چاپ یک اثر، نسخه‌های خطی مورد استفاده، بهره‌گیری و تأثیرپذیری آن از چاپ‌های پیشین، وجوه تمایز یک چاپ نسبت به دیگر چاپ‌ها و رفع نقاط غامض و مجهول در یک چاپ کمک شایان توجهی می‌نماید. در خصوص چاپ مجهول‌التاریخ تحفة العالم با شناسایی و بررسی چاپ‌های متعدد این کتاب به نکات قابل توجهی می‌توان دست یافت که تا حد زیادی به روشن شدن تاریخ حدودی چاپ این کتاب کمک خواهد کرد. بهترین منابع برای دست یافتن به چاپ‌های مختلف منابع چاپی کهن، دیگر فهرست‌های منابع چاپی است که تا به امروز به نگارش درآمده و منتشر شده و یا به صورت برخط در دسترس است. پیش از این فهرست مبسوطی از فهرس کتاب‌های چاپ سنگی و سربی کتابخانه‌های مختلف ایران و سایر نقاط جهان ارائه دادیم.

فهرست‌نگاران کمترین زحمت را برای بررسی دیگر فهرست‌های چاپی منتشره از کتاب‌های چاپ سنگی و سربی به خود نمی‌دهند. منابع دست اولی که با بررسی اصل کتاب‌ها در مخازن کتابخانه‌های مختلف ایران و سایر کتابخانه‌های دنیا به نگارش درآمده است. البته درست است که این منابع با توجه به سطح دانش و تسلط فهرست‌نگار می‌تواند همراه‌کننده و یا هدایت‌کننده باشد. اما به هر روی این کار از جمله وظایف هر فهرست‌نگار است که با تهیه یک دوره از فهرست‌های چاپی کتابخانه‌های مختلف دنیا اعم از قدیمی‌ترین تا جدیدترین به تطبیق اطلاعات مندرج در آنها با فهرست خود پردازد. با بررسی فهرس کتاب‌های چاپ سنگی و سربی منتشره که پیش از این لیستی از آن ارائه گردید، ما می‌توانیم جدولی از چاپ‌های مختلف این کتاب و همچنین جدولی از چگونگی فهرست‌نگاری همین چاپ مجهول‌التاریخ تحفة العالم تهیه نمایم. مثلاً تاریخ چاپ همین کتاب در برخی از فهرس چاپی به اشتباه ۱۲۱۶ق ثبت شده است (جدول شماره ۳). و در بسیاری از فهرس چاپی نیز اطلاعات با اندکی اغماض به صورت صحیح ثبت و ضبط گردیده است (جدول شماره ۴). با مقایسه دو جدول ۳ و ۴ به خوبی مشهود است که اطلاعات کتاب تحفة العالم در بسیاری از فهرس چاپی با دقت بیشتری به نسبت فهرس آنلاین ثبت گردیده است. همچنین با مطالعه فهرس می‌توان به یک لیست اولیه دست اول از چاپ‌های مختلف تحفة العالم دست یافت (جدول شماره ۵).

تحفه‌ای از عالم فهرست‌نگاری منابع چاپی کهن | ۳۶۵

جدول شماره ۳. موجودی کتاب *تحفه‌العالم* در کتابخانه‌ها براساس فهرس چاپی منتشره (اطلاعات ناقص و غلط)

نام کتابخانه	محل چاپ	ناشر	تاریخ کتابت	تاریخ چاپ	منبع
کتابخانه ملی	حیدرآباد	شوکت الاسلام	ندارد	۱۲۱۶ق	فهرست کتاب‌های چاپ سنگی موجود در کتابخانه سازمان مدارک فرهنگی انقلاب اسلامی، ص ۱۵.
کتابخانه مرکزی تبریز	حیدرآباد	شوکت الاسلام	ندارد	۱۲۱۶ق	فهرست کتب چاپ سنگی فارسی کتابخانه مرکزی تبریز، ص ۶۲
کتابخانه آیت‌الله مرعشی	حیدرآباد	شوکت الاسلام	ندارد	۱۲۱۶ق	میراث مشترک ایران و هند، ۳۸۸/۱
کتابخانه دانشکده ادبیات دانشگاه تهران	حیدرآباد	شوکت الاسلام	ندارد	۱۲۱۶ق	فهرست کتاب‌های چاپ سنگی قطع وزیری موجود در کتابخانه دانشکده ادبیات دانشگاه تهران، ص ۲۳۵

جدول شماره ۴. موجودی کتاب *تحفه‌العالم* در کتابخانه‌ها بر اساس فهرس چاپی منتشره (اطلاعات درست)

نام کتابخانه	محل چاپ	ناشر	تاریخ کتابت	تاریخ چاپ	منبع
کتابخانه بریتانیا	حیدرآباد	ندارد	ندارد	بدون تاریخ	A Catalogue of The Persian Printed Books in The British Museum, Edward Edwards, London, p22.
انستیتو شرق‌شناسی آکادمی علوم اتحاد جماهیر شوروی	حیدرآباد	شوکت الاسلام	۱۲۱۶ق	بدون تاریخ	Щеглова, Олимпиада Павловна.. Каталог литографированных книг на персидском языке в собрании Ленинградского отделения Института востоковедения АН СССР [Текст], Vol 1, p84.
کتابخانه ملی تبریز	حیدرآباد	ندارد	ندارد	۱۲۶۳	فهرست کتابخانه ملی تبریز، کتب چاپی اهدایی مرحوم حاج محمد نخجوانی، ص ۱۴۴
کتابخانه آستان حضرت معصومه (س) قم	حیدرآباد	ندارد	۱۲۱۶ق	بدون تاریخ	فهرست کتاب‌های چاپ سنگی کتابخانه آستان حضرت معصومه، ص ۵۳
کتابخانه تربیت تبریز	حیدرآباد	شوکت الاسلام	ندارد	بدون تاریخ	فهرست کتاب‌های چاپ سنگی و سربی کتابخانه تربیت تبریز، ۵۶
کتابخانه سپهسالار تهران	حیدرآباد	شوکت الاسلام	ندارد	۱۲۴۴	فهرست کتاب‌های چاپ سنگی و سربی کتابخانه مدرسه عالی شهید مطهری، ۲۱۸/۱

نام کتابخانه	محل چاپ	ناشر	تاریخ کتابت	تاریخ چاپ	منبع
کتابخانه مرکزی دانشگاه تبریز	حیدرآباد	ندارد	ندارد	بدون تاریخ	کتابشناسی توصیفی نسخ خطی و چاپ سنگی کتابخانه مرکزی دانشگاه تبریز، ص ۴۷.
کتابخانه محدث ارموی قم	حیدرآباد	شوکت الاسلام	ندارد	بدون تاریخ	فهرست کتاب‌های چاپ سنگی کتابخانه میرجلال‌الدین محدث ارموی، ۱۹۰/۱
کتابخانه مرکزی و مرکز اسناد دانشگاه اصفهان	حیدرآباد	شوکت الاسلام	ندارد	بدون تاریخ	فهرست نسخه‌های چاپ سنگی کتابخانه مرکزی و مرکز اسناد دانشگاه اصفهان، ص ۳۳۳
مرکز تحقیقات رایانه‌ای حوزه علمیه اصفهان	حیدرآباد	شوکت الاسلام	ندارد	بدون تاریخ	فهرست کتاب‌های چاپ سنگی مرکز تحقیقات رایانه‌ای حوزه علمیه اصفهان، ص ۱۰۲
مرکز احیاء میراث اسلامی قم	حیدرآباد	شوکت اسلام	ندارد	بدون تاریخ	کتاب‌های چاپ سنگی چاپ شبه قاره در مرکز احیاء میراث اسلامی، ص ۳۴، ۱۹۵.

جدول شماره ۵. جدول دیگر چاپ‌های کتاب *تحفة العالم* بر اساس فهرس چاپی و آنلاین

نام کتابخانه	محل چاپ	ناشر	تاریخ کتابت	تاریخ چاپ	منبع
کتابخانه آیت الله مرعشی (قم)	حیدرآباد	مطبع اسلامی	ندارد	۱۲۶۳ق	میراث مشترک ایران و هند، ۳۹۰/۴
کتابخانه آستان قدس رضوی (مشهد)	بمبئی	مطبع اسلامی	ندارد	۱۲۶۳ق	ش ۹۱۹۴۲۸ و ۹۶۲۹۰۷
کتابخانه گنج بخش پاکستان	حیدرآباد	مطبع سرکار عالی	ندارد	۱۲۹۴ق	فهرست کتاب‌های فارسی چاپ سنگی و کمیاب کتابخانه گنج‌بخش، ۹۶۷/۱
کتابخانه آستان قدس رضوی (مشهد)	حیدرآباد	مطبع مسیح‌الزمان؟	ندارد	۱۲۹۴ق	ش ۹۴۶۳۵۵ و ۹۴۷۵۴۸
کتابخانه دایرةالمعارف بزرگ اسلامی (تهران)	حیدرآباد	چاپخانه سرکار عالی	ندارد	۱۲۹۴ق	فهرست کتاب‌های چاپ سنگی و سری قدیم کتابخانه مرکز دایرةالمعارف بزرگ اسلامی، ۱۱۵/۱
کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران	[حیدرآباد]	مطبع سرکار عالی	ندارد	۱۲۹۴ق	ش ۳۶۵۷۰۷

۱. این کتاب در بمبئی به چاپ رسیده است و فهرست‌نگار به اشتباه محل چاپ را حیدرآباد ذکر نموده است.

تحفه‌ای از عالم فهرست‌نگاری منابع چاپی کهن | ۳۶۷

در خصوص منابع چاپی کهن فارسی در شبه‌قاره کامل‌ترین اطلاعات در خصوص چاپ‌های این کتاب را می‌توان در کتابشناسی آثار فارسی چاپ شده در شبه‌قاره رؤیت نمود^۱.
نوشاهی در این کتاب ۴ چاپ از این کتاب را به قرار ذیل معرفی می‌کند:

- ۱۲۶۳، بمبئی

- ۱۲۹۴، حیدرآباد دکن، مطبعه سرکار عالی

- ۱۳۱۲ق، بمبئی

- بدون تاریخ چاپ، حیدرآباد دکن، مطبعه شوکت الاسلام

اولین چاپ از کتاب تحفه العالم در سال ۱۲۶۳ق در بمبئی به دستور عالیخان بهادر شیرجنگ و به‌اهتمام میرزا علی‌محمدخان صاحب شوشتری به تصحیح میرزا زین‌العابدین کرمانی در تاریخ هفتم شهر ذی‌الحجه الحرام سال ۱۲۶۳ق از روی نسخه خطی به خط مؤلف و در مطبع اسلامی به چاپ رسیده است (تصویر شماره ۶). این چاپ دارای اهمیت بسیاری است چرا که از روی نسخه خطی به خط مؤلف کتابت گردیده است و از همین رو مبنای چاپ‌های بعدی کتاب حاضر که به‌صورت سنگی منتشر شده و همچنین تصحیح و انتشار چاپ جدید این کتاب که توسط صمد موحد انجام شده و انتشارات طهوری آنرا در سال ۱۳۶۳ چاپ و منتشر نموده قرار می‌گیرد.

محمد مسیح الزمان مهتم دارالطبع سرکار عالی در حیدرآباد چاپ بعدی تحفه العالم را در سال ۱۲۹۴ق از روی چاپ ۱۲۶۳ق مجدداً تکرار می‌کند (تصویر شماره ۷). با این تفاوت که این چاپ دارای اغلاط فراوانی است و ۲۴ صفحه صحیح‌نامه در ابتدای این چاپ درج می‌گردد (تصویر شماره ۸). شناسایی این دو چاپ و ملاحظه اطلاعاتی که در مقدمه چاپ مجهول التاریخ بدان اشاره شده است به‌خوبی مشخص می‌کند که چاپ حاضر بعد از چاپ ۱۲۹۴ق و با هدف رفع اغلاط و مشکلات چاپ قبلی این چاپ تدارک دیده شده است. در ابتدای تحفه العالم مجهول التاریخ بدین موضوع اشاره شده که چاپ حاضر بعد از اتمام چاپ قبلی و با توجه به کمبود نسخه‌های آن منتشر می‌گردد و در این چاپ مشکلات و اغلاط چاپ قبلی رفع گردیده است:

«... چون چاپ اولش مقسوم و در این زمان اکثر مردم از نسخه‌های آن محروم بودند لهذا در این اوان سعادت اقتران بسیعی و اهتمام جناب رفیع مکانی که فخر خاندانیست آقا میرزا محمدحسین ابن آقامحمدتقی تاجر طهرانی بخط خوش و طرز دلکش بکمال تصحیح و نهایت تهذیب و تنقیح بحلیه طبع آراسته شد، امید که مطبوع طباع مشکل‌پسندان افتد و چون بلباس دیگر طبع متحلی گشته باکره عالی‌القدر غالیه‌المهر، باکوره ثمر این سفر خیریت اثرش دانند، پس بشارت باد طالبان کمال و تکمیل را که باین چاپ نمودن ثانی اکثری از ناز کتاب و افت تصحیح و مقابله برکران است.»^۲

۱. کتابشناسی آثار فارسی چاپ شده در شبه‌قاره، ۲۲۹۲/۴.

۲. تحفه العالم (مجهول التاریخ)، مقدمه.

با بررسی‌های انجام شده و جستجویی که در فهرس کتاب‌های چاپی کهن در اقصی نقاط دنیا انجام گردیده است به نظر می‌رسد که هیچ نسخه‌ای از چاپ ۱۳۱۲ق در بمبئی وجود ندارد. این اطلاع اولین بار و تنها در کتاب تاریخ تذکره‌های فارسی درج گردیده^۱ و بعد از آن نوشاهی نیز در کتاب خود به نقل از این مطلب بدان اشاره نموده است. ازین رو اینگونه به نظر می‌رسد که تحفة العالم تنها دارای سه چاپ است.

تصویر ۶. صفحه آغاز، تحفة العالم، بمبئی، ۱۲۶۳ق
(کتابخانه هاروارد)



تصویر ۷. صفحه آغاز تحفة العالم، حیدرآباد،
مطبعة سرکار عالی، ۱۲۹۴ق.

۱. تاریخ تذکره‌های فارسی، ۵۶۵/۲.

۶. عدم بررسی تاریخچه چاپخانه شوکت الاسلام

با بررسی چاپخانه‌ای که این کتاب در آن به چاپ رسیده است یعنی چاپخانه شوکت الاسلام واقع در حیدرآباد می‌توان نسبت به درج تاریخ احتمالی کتاب اقدام نمود. لازمه این کار شناسایی آثار چاپ شده در این چاپخانه و تعیین زمان آغاز به کار و پایان کار این چاپخانه است. مدیر چاپخانه شوکت الاسلام منشی محمد شوکت سردبیر مجله ادوارد گازت است. و از این چاپخانه‌ها تاکنون کتاب‌های زیر شناسایی شده است:

- استیعاب الکلام و استنظاف المرام فی التردید لاستقصاء الافحام والتصدیق بالمنتهی الکلام، محمد اسحاق بن محمد حیدر علی فیض آبادی، افضل گنج (حیدرآباد)، شوکت الاسلام، ۶۴ص، ۱۳۰۱ق.^۱

- نضارت قدنهار دکن، علی محمد خان آوان علوی، حیدرآباد دکن، شوکت الاسلام پریس، ۱۷ص، ۱۳۳۵ق.^۲

- تعلیم روزگاری، محمد سجاد میرزا صاحب یم-ای کنیب سی-ای، حیدرآباد، شوکت الاسلام، ۱۳۳۸ق.

- بستان تصوف معروف به دیوان وطن، افتخار علی شاه وطن، حیدرآباد دکن، مطبع شوکت الاسلام، ۷۶ص، ۱۳۳۸ق.^۳

قابل ذکر است که دو چاپخانه دیگر با نام شوکت الاسلام نیز وجود دارد که اولی در بمبئی طی سال‌های ۱۲۸۲ق الی ۱۳۱۰ق فعالیت داشته است^۴ و چاپخانه دیگر نیز با همین نام در سال ۱۳۱۱ق در لکهنو فعال بوده است.^۵ بر اساس همین اطلاعات به نظر می‌رسد که چاپخانه شوکت الاسلام حیدرآباد در حدود سال ۱۳۰۱ق در حیدرآباد فعالیت داشته است.

۱. میراث مشترک ایران و هند، ۲۵/۱۰

۲. کتاب‌شناسی آثار فارسی چاپ شده در شبه قاره، ۲۵۰۷/۴.

۳. نسخه‌ای از این کتاب در کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران به شماره ۱۶۷۱B موجود است.

۴. از جمله کتاب‌های چاپ شده در چاپخانه شوکت الاسلام لکهنو می‌توان به آثار زیر اشاره نمود:

- الهدیه المختاریه فی شرح الرسالة العضدیه، محمد عبدالحلیم بن محمد امین انصاری لکهنوی، لکهنو، مطبعه شوکت الاسلام، ۱۲۸۲ق. رکن: معجم المطبوعات العربیه فی شبه القاره الهندیه الباکستانیه، ۴۳۲.

- مجموعه فتاوی، ابوالحسنات محمد عبدالحی فرنگی محلی، لکهنو، شوکت الاسلام، ۳جلد، ۱۳۰۹-۱۳۱۰ق. رجوع کنید به: کتابشناسی آثار فارسی چاپ شده در شبه قاره، ۵۵۶/۱.

- الشریفیه، لکهنو، المطبع شوکه الاسلام، ۶۴ص، ۱۳۱۰ق. رکن: معجم المطبوعات العربیه فی شبه القاره الهندیه الباکستانیه، ۱۰۱.

۵. مغناطیس القلوب (اردو)، سید ابوالحسن بن سید مهدی، لکهنو، شوکت الاسلام، ۱۳۱۱ق. رجوع کنید به: تألیفات شیعه در شبه قاره هند، ۵۹۰.

نتیجه‌گیری و پیشنهاد

با توجه به بررسی‌های انجام شده می‌توان اینگونه حدس زد که تحفة العالم مجهول التاریخ احتمالاً بعد از چاپ این کتاب در سال ۱۲۹۴ ق در حیدرآباد چاپ و منتشر شده است. البته در کاربرگه فهرست‌نگاری می‌بایست تاریخ کتابت و سال کتابت این نسخه را بدون تاریخ ثبت نمود چرا که هیچ تاریخ دقیقی برای چاپ این کتاب نمی‌توان در نظر گرفت.

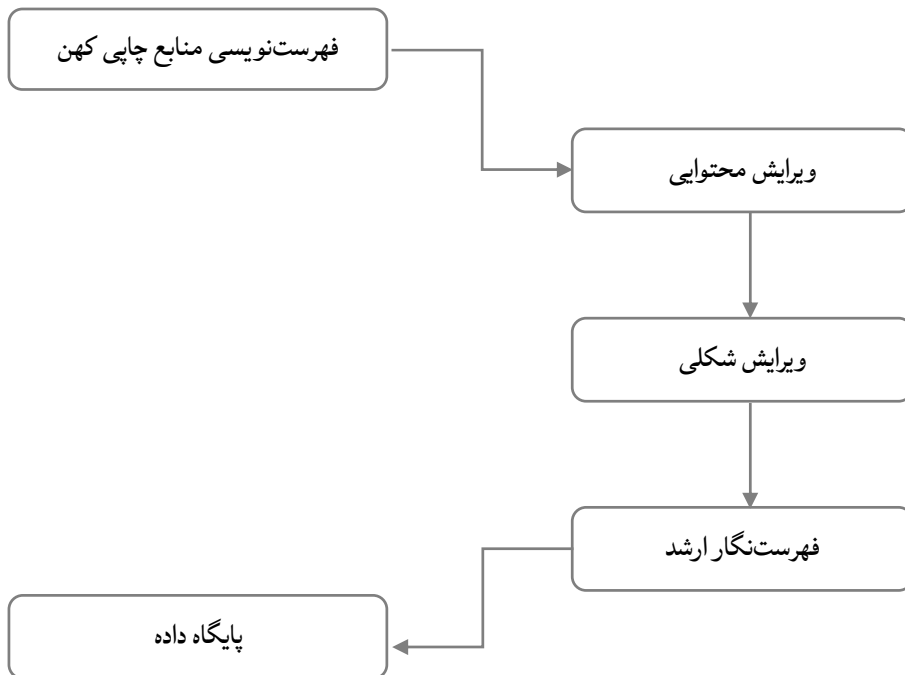
صحیفنامه		اغلاطحفة العالم	
صفحه	سطر	غلاط	صحیف
۲	۶	هرگز	هرگز
۳	۴	فقیر	فقیر
۴	۸	شوم‌بر	شوم‌بر
۵	۱۲	تطبیع کنون	تطبیع کنون
۵	۱۲	دولت	دولت
۶	۱۳	۱۲۶	۱۲۶
۷	۱	بروجسرد	بروجسرد
۸	۱۴	وفا پاکلیه‌الرشید	وفا پاکلیه‌الرشید
۹	۲	فیت	فیت
۱۰	۳	مکرک	مکرک
۱۱	۵	شبهه	شبهه
۱۲	۱۵	۶۱۲	۶۱۲
۱۳	۱۶	۰	۶۱۴
۱۴	۳	۶۲۲	۶۲۲
۱۵	۱۶	نوشتن مردم‌پیکو	نوشتن مردم‌پیکو

با تمام این احوال ضمن بررسی‌هایی که بر روی پایگاه‌های برخط کتاب‌های چاپی کهن در داخل و خارج از کشور و همچنین فهرست‌های چاپی این قبیل منابع انجام شد و گزارش آن پیش ازین ارائه گردید، می‌بایست اینگونه عنوان نمود که ثبت و ضبط اطلاعات کتاب‌های چاپی کهن تابعی از قواعد و دانش‌هایی است که فهرست‌نگار می‌بایست بدان تسلط داشته تا بتواند با دقت و حوصله نسبت به ثبت و ضبط اطلاعات کتاب‌های منابع چاپی کهن اقدام نماید. با نگاهی به آنچه گذشت و مقایسه‌ای میان فهرست‌های برخط و چاپی به‌خوبی مشهود است که فهرست‌نگاری‌های چاپی از دقتی به مراتب بیشتر نسبت به فهرست‌های برخط برخوردار هستند.

هیچ‌گیزی از فهرست‌نگاری برخط نیست، توسعه نرم‌افزارهای کتابداری از یکسو، تمایل بیش از حد مراجعه‌کنندگان به استفاده از فهرست‌های آنلاین، مزایای بی‌شمار فهرست‌های آنلاین همه و همه مدیران کتابخانه‌ها و فهرست‌نگاران را به‌سمت استفاده از کاربرگه‌های آنلاین سوق می‌دهد. اما در این میان چند نکته مهم است که نباید از آن غافل شد. استفاده‌کننده کاربرگه‌های آنلاین و یا کاربرگه‌های کاغذی بدون شک فهرست‌نگاری متخصص است که با تسلط بر علوم که پیش ازین بدان اشاره شد می‌بایست دست به فهرست‌نگاری بزند. در این موضوع هیچ تفاوت و یا تساهلی برای به‌کارگیری نیروی متخصص نیست. این در حالی است که فهرس‌آنلاین کتاب‌های چاپی کهن اعم از کتب چاپ سنگی و سربی با همه مزایایی که دارد، تبدیل به مفری برای شانه خالی کردن از انجام کارهای دقیق و منضبط است.

در نرم‌افزارهای کتابداری و یا فهرست‌نویسی آنلاین ضمن به‌کارگیری جدیدترین استانداردها در موضوع فهرست‌نویسی می‌بایست استانداردهایی برای بررسی فرایند فهرست‌نویسی و صحت و سقم داده‌ها تمهید گردد. عمده اشتباهات فهرس‌آنلاین را می‌توان در دو بخش محتوایی و ویرایشی خلاصه نمود. ایرادهای محتوایی در فهرست‌ها پیش ازین در مقاله مورد بررسی قرار گرفت، با این حال عدم بررسی حوصله‌مند و قاعده‌مند کتاب‌های چاپی کهن، بی‌دقتی در ثبت اطلاعاتی که نیازمند دانش و اطلاعات خاص است و همچنین بی‌توجهی به برخی از فیلدهای اطلاعاتی از شاخص‌ترین ایرادات فهرس برخط است. لازم به ذکر است که فهرست‌نگاران در فرایند حروفچینی اطلاعات در مواردی سهوا دچار غلط‌نویسی و یا عدم رعایت اصول ویرایشی چون نقطه، ویرگول، فاصله، نیم فاصله و... می‌گردند، که همین موضوع موجب مفقودی برخی از اطلاعات در جستجوهای بعدی برای کاربران می‌گردد. بی‌دقتی و بی‌توجهی کتابخانه‌ها در تنظیم کاربرگه مناسب و از طرفی عدم ویراست علمی و شکلی کاربرگه‌ها موجب تولید انبوهی از اطلاعات غلط گردیده که این موضوع به‌معضلی جدی برای پژوهشگران، اساتید و دانشجویان تبدیل شده است. حجم انبوه

این قبیل اطلاعات در پایگاه‌های کتابخانه‌های مختلف که روزبه‌روز بر اطلاعات آن افزوده می‌شود و تعداد روزافزون اغلاط محتوایی و ویرایشی زنگ خطری جدی برای کتابخانه‌ها، مخصوصاً کتابخانه‌های بزرگی همچون کتابخانه ملی، دانشگاه تهران، مجلس و ... است، که دارای انبوهی از این نوع منابع هستند می‌باشد. لذا پیش‌نهاد می‌گردد که اولاً فهرست‌نگاری منابع چاپی کهن براساس استاندارد مطابقت شکل زیر انجام گردد و در مرحله بعد کتابخانه‌ها بررسی و ویرایش اطلاعات ثبت شده قبلی را در دستور کار خود قرار دهند.



کاربرگه پیشنهادی فهرست‌نگاری منابع چاپی کهن
(سنگی، سربی، ژلاتین، گراور، فتولیتوگرافی، افست)

۱. شماره ثبت:
۲. عنوان کتاب:
- عناوین دیگر:
۳. زبان:
۴. موضوعات:
۵. پدیدآورندگان
- ۱.۵. نویسنده / مترجم / شاعر / مفسر / شارح / محشی:
- ۲.۵. تصویرگر:
- ۳.۵. کاتب:
- ۴.۵. حروفچین:
- ۵.۵. تذهیب‌گر:
- ۶.۵. سرمایه‌گذار:
- ۷.۵. سفارش‌دهنده:
۶. محل چاپ:
۷. چاپخانه:
۸. قطع کتاب:
۹. نوع جلد:
۱۰. تعداد مجلدات:
۱۱. تعداد صفحات:
۱۲. محل تألیف:
۱۳. تاریخ تألیف (روز - ماه - سال):
۱۴. مکان کتابت:
۱۵. تاریخ کتابت (روز - ماه - سال):
۱۶. تاریخ چاپ (روز - ماه - سال):
۱۷. آغاز کتاب:
۱۸. انجام کتاب:
۱۹. ترقیمه کاتب:

- ۲۰. ترقیمه ناشر:
- ۲۱. ضمائم:
- ۲۲. حواشی:
- ۲۳. کتابشناسی:
- ۲۴. ویژگی‌های هنری
 - ۱.۲۴. نوع خط:
 - ۲.۲۴. تزئینات صفحه فاتحه:
 - ۳.۲۴. تزئینات صفحه عنوان:
 - ۴.۲۴. تزئینات صفحه آغاز (سرلوح، کتیبه):
 - ۵.۲۴. رکابه:
 - ۶.۲۴. صفحه‌شمار:
 - ۲۴/۷. سرصفحه:
 - ۸.۲۴. جدول:
 - ۹.۲۴. کمند:
 - ۱۰.۲۴. مجالس (ابعاد/ صفحه/ توضیحات/ کلیدواژه‌ها):
 - ۱۱.۲۴. عکس:
 - ۱۲.۲۴. نقشه:
- ۲۵. برافزوده‌های متنی
 - ۱.۲۵. صفحه فاتحه:
 - ۲.۲۵. صفحه عنوان:
 - ۳.۲۵. فهرست مطالب:
 - ۴.۲۵. تقریظ:
 - ۵.۲۵. مقدمه ناشر:
 - ۶.۲۵. مجوز چاپ (متن):
 - ۷.۲۵. مجوز چاپ (مهر):
 - ۸.۲۵. غلطنامه:
 - ۹.۲۵. اعلان چاپ:
 - ۱۰.۲۵. حق طبع:
 - ۱۱.۲۵. فهرست کتاب‌های ناشر:
 - ۱۲.۲۵. صفحه خاتمه:

فهرست منابع

- الاعلام بمن فی تاریخ الهند من الاعلام (نزه الخواطر وبهجه السامع والنواظر)، عبدالحی بن فخرالدین الحسینی، بیروت، دار ابن حزم للطباعة والنشر والتوزیع، طبعه الاولی، ۳جلد (۸ جزئ)، ۱۴۲۰ق/۱۹۹۹م.
- تاریخ تذکره‌های فارسی، احمد گلچین معانی، تهران، انتشارات دانشگاه تهران، ۲جلد، ۱۳۵۰.
- دانشنامه ادب فارسی، حسن انوشه، تهران: وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی؛ سازمان چاپ و انتشارات، جلد ۴، ۱۳۷۵.
- دایرةالمعارف مستشرقان، عبدالرحمن بدوی، ترجمه صالح طباطبایی، تهران، روزنه، ۱۳۷۷.
- فهرست نسخ خطی کتابخانه ملی، عبدالله انوار، تهران، وزرت فرهنگ و هنر، کتابخانه ملی ایران، جلد چهارم، ۱۳۵۲.
- فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه شخصی میسیدی، سید احمد حسینی اشکوری، قم، مجمع ذخائر اسلامی، جلد اول، ۱۳۸۴.
- فهرستگان نسخه‌های خطی ایران (فتخا)، مصطفی درایتی، تهران، سازمان اسناد و کتابخانه ملی جمهوری اسلامی، جلد ۷، ۱۳۹۱.
- کتابشناسی آثار فارسی چاپ شده در شبه قاره (هند، پاکستان، بنگلادش)، عارف نوشاهی، تهران، میراث مکتوب، ۴جلد، ۱۳۹۱.
- معجم المطبوعات العربیه فی شبه القاره الهندیه الباکستانیہ، احمد خان، ریاض، مکتبه الملك فهد الوطنیه، ۱۴۲۱ق/۲۰۰۰م.
- **Catalogue of two collections of Persian and Arabic manuscripts preserved in the India office library;** *Great Britain India Office.* Library; Ross, E. Denison (Edward Denison), Sir, 1871-1940; Browne, Edward Granville, 1862-1926. London Printed by Eyre and Spottiswoode, 1902.
- **Catalogue raisonné of the Arabic, Hindosteni, Persian and Turkish MSS. in the Mulla Firuz Library,** Edward Rehatsek, Publisher Managing committee of the Mulla Firuz library, 1873.



نشریه کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران

هفده گفتار درباره

نسخه‌های خطی

دفتر ۱۶

زیر نظر

سوسن اصیلی

بنیادگذاران نخستین

ایرج افشار - محمدتقی دانش‌پژوه ۱۳۳۹

بهار ۱۴۰۵



شماره مسلسل ۱۲۵۲۵

شماره انتشار ۴۹۰۳

انتشارات دانشگاه تهران

سرشناسه	: دانشگاه تهران، کتابخانه مرکزی و مرکز اسناد
عنوان و نام پدیدآور	: نشریه کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران/ زیر نظر رسول جعفریان.
مشخصات نشر	: تهران: دانشگاه تهران، مؤسسه انتشارات، کتابخانه مرکزی و مرکز اسناد: مجله پژوهش‌های نسخه‌شناسی: قم: نشر مورخ، ۱۳-۱۴۰۵.
مشخصات ظاهری	: ج. مصور، جدول، نمونه.
فروست	: انتشارات دانشگاه تهران؛ شماره انتشار ۴۹۰۳.
شابک چاپی	: 978-964-03-8258-5
شابک الکترونیکی	: 978-964-03-8259-2
وضعیت فهرست‌نویسی	: فیپا
یادداشت	: فهرست‌نویسی بر اساس جلد چهاردهم، ۱۳۹۷.
یادداشت	: جلد شانزدهم زیر نظر سوسن اصیلی.
یادداشت	: ج. ۱۵ (چاپ اول: ۱۳۹۸) (فیپا).
یادداشت	: ج. ۱۶ (چاپ اول: ۱۴۰۵) (فیپا).
مندرجات	: ج. ۱۴ بیست و شش گفتار درباره نسخه‌های خطی. - ج. ۱۵. بیست و یک گفتار درباره نسخه‌های خطی. - ج. ۱۶ هفده گفتار درباره نسخه‌های خطی.
موضوع	: دانشگاه تهران. کتابخانه مرکزی - - فهرست‌ها
موضوع	: Daneshgah Tehran. Ketabkhaneh Markazi Catalogs
موضوع	: نسخه‌های خطی - ایران - فهرست‌ها - Manuscripts - - Iran - - Catalogs
موضوع	: نسخه‌های خطی - مقاله‌ها و خطابه‌ها - Manuscripts - Addresses, Essays, Lectures
موضوع	: نسخه‌های خطی - ایران - فهرست‌ها - Manuscripts - Iran - Addresses, Essays, Lectures
موضوع	: جعفریان، رسول، ۱۳۴۳ - گردآورنده Jafariyan, Rasul
شناسه افزوده	: دانشگاه تهران. مؤسسه انتشارات. University of Tehran. Press
رده‌بندی کنگره	: ۱۴۰۵ ی ۱۳۰۰ ن ۵۹۶۲۱/ Z
رده‌بندی دیویی	: ۰۱۱/۳۱
شماره کتابشناسی ملی	: ۵۴۹۱۷۶۸

این کتاب مشمول قانون حمایت از حقوق مؤلفان و مصنفان است. تکثیر کتاب به هر روش اعم از فتوکپی، ریسوگرافی، تهیه فایل‌های pdf، لوح فشرده، بازنویسی در وبلاگ‌ها، سایت‌ها، مجله‌ها و کتاب، بدون اجازه کتبی ناشر مجاز نیست و موجب پیگرد قانونی می‌شود و تمامی حقوق برای ناشر محفوظ است.



عنوان: هفده گفتار درباره نسخه‌های خطی (دفتر ۱۶)

زیرنظر: سوسن اصیلی

نوبت چاپ: اول

تاریخ انتشار: ۱۴۰۵

شمارگان: ۲۰۰ نسخه

ناشر: مؤسسه انتشارات دانشگاه تهران

چاپ و صحافی: مؤسسه انتشارات دانشگاه تهران

«مسئولیت صحت مطالب کتاب با گردآورنده است»

خیابان کارگر شمالی - خیابان شهید فرش مقدم - مؤسسه انتشارات دانشگاه تهران
پست الکترونیک: press@ut.ac.ir - تارنما: http://press.ut.ac.ir
پخش و فروش: تلفکس ۸۸۳۳۸۷۱۲